ACUMEN: INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
ISSN: 3060-4745 IF(Impact Factor)10.71 / 2025 Volume 3, Issue 10

BILISH FALSAFASINING MOHIYATI VA ZAMONAVIY JAMIYATDA UNING AHAMIYATI

Muallif: Mamatqulova Nilufar Xusanovna
Ta'lim muassasasi: Toshkent davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali

Annotatsiya

Ushbu maqolada bilish falsafasining mohiyati, uning falsafiy tafakkur tizimidagi o'rni, insonning borliqni anglash jarayoni hamda bilimlarning shakllanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bilishning hissiy va aqliy bosqichlari, haqiqat muammosi, ilmiy bilish metodlari va zamonaviy axborotlashgan jamiyatda bilimning ahamiyati yoritiladi. Maqolada inson tafakkurining rivojlanishi, tanqidiy fikrlash va axborotni ishonchli manbalar asosida baholashning dolzarb jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: bilish falsafasi, gnoseologiya, epistemologiya, bilim, haqiqat, tafakkur, hissiy bilish, aqliy bilish, ilmiy metod, tanqidiy fikrlash.

Kirish

Falsafa insoniyatning borliq, tabiat, jamiyat va inson tafakkuriga oid eng muhim savollariga javob izlaydigan nazariy tafakkur shaklidir. Falsafaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan bilish falsafasi insonning olamni qanday anglashini, bilimlarning qay tarzda shakllanishini, ularning ishonchliligi va haqiqatga muvofiqligini o'rganadi. Mazkur yo'nalish falsafada gnoseologiya yoki keng xalqaro ilmiy adabiyotlarda epistemologiya deb yuritiladi.

Bilish muammosi qadim zamonlardan buyon mutafakkirlar e'tiborida bo'lib kelgan. Insonning o'zini va atrofidagi olamni anglashga bo'lgan intilishi ilm-fan, madaniyat, texnologiya va ijtimoiy taraqqiyotning rivojlanishiga asos yaratgan. Shu jihatdan bilish falsafasi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan sharoitda inson turli manbalardan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni olmoqda. Biroq ma'lumotning ko'pligi har doim ham ishonchli bilim mavjudligini anglatmaydi. Yolg'on axborot, noto'g'ri talqinlar va asossiz xulosalar sharoitida bilimning manbai, asoslanganligi va haqiqatga muvofiqligini aniqlash masalasi yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Shuning

uchun bilish falsafasini o‘rganish zamonaviy insonning ilmiy dunyoqarashi va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning maqsadi bilish falsafasining mazmun-mohiyatini ochib berish, bilish jarayonining asosiy shakllarini tahlil qilish hamda uning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini asoslashdan iborat.

1. Bilish falsafasining mohiyati va asosiy muammolari

Bilish falsafasi — inson bilimining kelib chiqishi, imkoniyatlari, chegaralari, shakllari va haqiqatga munosabatini o‘rganuvchi falsafiy ta’limotdir. Uning markazida inson va borliq o‘rtasidagi munosabat, subyektning obyektni anglash jarayoni hamda hosil qilingan bilimlarning ishonchliligi masalalari turadi.

Bilish jarayonida subyekt sifatida bilim olish va anglash faoliyatini amalga oshiruvchi inson yoki insonlar jamoasi namoyon bo‘ladi. Obyekt esa bilish faoliyati yo‘naltirilgan narsa, hodisa, jarayon yoki munosabat hisoblanadi. Subyekt va obyekt o‘rtasidagi o‘zaro munosabat bilishning mazmunini tashkil etadi.

Bilish falsafasining asosiy savollariga quyidagilar kiradi: inson borliqni qay darajada bila oladi? Bilimning manbalari nimalardan iborat? Haqiqatni yolg‘ondan qanday farqlash mumkin? Bilimning ishonchliligi qanday mezonlar asosida belgilanadi? Inson tafakkuri va tajribasi bilim shakllanishida qanday o‘rin tutadi?

Mazkur savollarga falsafa tarixida turli javoblar berilgan. Masalan, empirizm bilimning asosiy manbai sifatida tajribani e’tirof etadi. Ratsionalizm esa aql, mantiqiy fikrlash va tafakkurning bilim hosil qilishdagi roliga alohida e’tibor qaratadi. Zamonaviy bilish nazariyalarida esa tajriba, tafakkur, til, ijtimoiy muhit va ilmiy faoliyatning o‘zaro ta’siri keng o‘rganiladi.

Bilish falsafasining muhim vazifalaridan biri insonning mavjud bilimlarini shunchaki qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilish, asoslash va qayta tekshirishga o‘rgatishdir. Bu yondashuv insonni mustaqil fikrlashga, dalillarni baholashga va asoslangan xulosalar chiqarishga yo‘naltiradi.

2. Bilish jarayonining asosiy shakllari

Falsafada bilish jarayoni, odatda, hissiy va aqliy bilish shakllari orqali izohlanadi. Ushbu shakllar bir-biridan farq qilsa-da, amalda ular o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

2.1. Hissiy bilish

Hissiy bilish insonning sezgi a’zolari orqali tashqi olamdagi narsa va hodisalar haqida dastlabki ma’lumotlarni olishi bilan bog‘liq. Uning asosiy shakllari sezgi, idrok va tasavvurdan iborat.

Sezgi — narsa va hodisalarning alohida xususiyatlarini aks ettirish jarayoni. Masalan, inson rangni ko‘rish, tovushni eshitish, haroratni sezish orqali atrof-muhit haqida ma’lumot oladi.

Idrok — narsa yoki hodisaning turli xususiyatlarini yaxlit holda anglashdir. Masalan, inson daraxtni ko‘rganda uning rangini, shaklini va hajmini alohida emas, balki yaxlit obyekt sifatida idrok etadi.

Tasavvur — ilgari idrok etilgan narsa va hodisalarning obrazlarini ongda qayta tiklash jarayonidir. Tasavvur insonning xotirasi, tajribasi va ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq.

Hissiy bilish insonning olam bilan bevosita aloqasini ta’minlaydi. Shu bilan birga, sezgi va idrok turli sharoitlar, insonning avvalgi tajribasi va individual xususiyatlari ta’sirida shakllanishi mumkin. Shu sababli hissiy ma’lumotlarni tahlil qilish va zarur hollarda qo‘shimcha tekshirish muhim hisoblanadi.

2.2. Aqliy bilish

Aqliy bilish insonning tafakkuri orqali narsa va hodisalarning ichki aloqalari, muhim xususiyatlari hamda qonuniyatlarini anglash jarayonidir. Uning asosiy shakllari tushuncha, hukm va xulosa chiqarish hisoblanadi.

Tushuncha — narsa va hodisalarning muhim hamda umumiy belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shakli. Masalan, “jamiyat”, “tabiat”, “bilim” va “haqiqat” tushunchalari muayyan hodisalarning umumiy jihatlarini ifodalaydi.

Hukm — narsa yoki hodisa haqida biror fikrni tasdiqlash yoki inkor etish shaklidir. Masalan, “Ilmiy bilim dalillar asosida tekshirilishi kerak” degan fikr hukm hisoblanadi.

Xulosa chiqarish — bir yoki bir nechta hukmdan yangi hukmni hosil qilish jarayoni. Xulosa chiqarish deduksiya, induksiya va boshqa mantiqiy usullar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Aqliy bilish hissiy ma’lumotlarni umumlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va nazariy tushuntirishlar yaratish imkonini beradi. Ilmiy faoliyatda kuzatish va tajriba orqali olingan ma’lumotlar mantiqiy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish yordamida izohlanadi.

Hissiy va aqliy bilishni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish to‘g‘ri emas. Hissiy bilish tafakkur uchun muhim ma’lumotlar beradi, aqliy bilish esa ushbu ma’lumotlarni qayta ishlab, mazmunli va tizimli bilimga aylantirishga yordam beradi.

3. Haqiqat muammosi va bilimning ishonchliligi

Bilish falsafasining markaziy masalalaridan biri haqiqat muammosidir. Haqiqat tushunchasi bilimning o‘rganilayotgan voqelik bilan muvofiqligi, asoslanganligi va to‘g‘riligi bilan bog‘liq. Biroq haqiqatni aniqlash barcha holatlarda oddiy jarayon emas, chunki inson bilimlari tarixiy sharoit, mavjud dalillar va tadqiqot usullariga bog‘liq holda rivojlanadi.

Falsafada haqiqatni tushuntirishning bir necha yondashuvlari mavjud. Muvofiqlik yondashuviga ko‘ra, fikrning haqiqatligi uning voqelikka mos kelishi bilan belgilanadi. Koherensiya yondashuvi esa bilimning boshqa asoslangan fikrlar va nazariyalar bilan mantiqiy izchilligiga e’tibor qaratadi. Pragmatik yondashuvda bilimning amaliy faoliyatdagi natijalari muhim o‘rin egallaydi. Ushbu yondashuvlar haqiqat muammosining turli jihatlarini yoritadi.

Bilish falsafasida mutlaq va nisbiy haqiqat tushunchalari ham muhimdir. Mutlaq haqiqat voqelik haqidagi to‘liq va inkor etib bo‘lmaydigan bilim idealini ifodalaydi. Nisbiy haqiqat esa muayyan tarixiy sharoit va mavjud dalillar doirasida to‘g‘ri bo‘lgan, biroq yanada chuqurroq o‘rganilishi mumkin bo‘lgan bilimni anglatadi.

Ilmiy bilimlarning rivojlanishi ko‘pincha mavjud qarashlarni tekshirish, ayrim xulosalarni aniqlashtirish va yangi dalillar asosida nazariyalarni takomillashtirish

orqali amalga oshadi. Bu holat ilm-fanning zaifligini emas, balki uning o‘zini tekshirish va rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanini ko‘rsatadi.

Bilimning ishonchliligini baholashda dalillarning yetarliligi, mantiqiy izchillik, tekshirish imkoniyati, manbaning ishonchliligi va boshqa tadqiqotlar natijalari bilan qiyoslash muhim hisoblanadi. Shuningdek, inson o‘z qarashlariga zid bo‘lgan dalillarni ham xolis ko‘rib chiqishi kerak. Bunday yondashuv tanqidiy tafakkurni rivojlantiradi va asossiz xulosalar chiqarish ehtimolini kamaytiradi.

4. Ilmiy bilish metodlari va ularning ahamiyati

Ilmiy bilish — voqelik haqidagi bilimlarni tizimli ravishda olish, asoslash, tekshirish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyatdir. U kundalik tajribadan farqli ravishda aniq metodlar, izchil tahlil va dalillarga tayanishi bilan ajralib turadi.

Ilmiy bilishda quyidagi metodlar keng qo‘llaniladi:

Kuzatish — narsa va hodisalarni maqsadli ravishda o‘rganish, ularning xususiyatlari va o‘zgarishlarini qayd etish usuli.

Tajriba — muayyan sharoitlarni nazorat qilish orqali hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni tekshirish usuli.

Tahlil va sintez — murakkab hodisani tarkibiy qismlarga ajratib o‘rganish hamda olingan natijalarni yaxlit holda birlashtirish jarayonlari.

Induksiya va deduksiya — xususiy holatlardan umumiy xulosaga kelish hamda umumiy qoidalardan xususiy xulosalar chiqarish usullari.

Modellashtirish — murakkab obyekt yoki jarayonning muhim xususiyatlarini soddalashtirilgan model orqali o‘rganish usuli.

Tarixiy va mantiqiy tahlil — hodisalarning rivojlanish tarixini hamda ularning ichki mantiqiy aloqalarini o‘rganishga xizmat qiluvchi yondashuvlar.

Ushbu metodlardan foydalanish tadqiqotchiga muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish, dalillarni tizimlashtirish va asoslangan natijalarga erishish imkonini beradi. Bunda muayyan metodning samaradorligi tadqiqot mavzusi, maqsadi va o‘rganilayotgan obyektning xususiyatlariga bog‘liq.

Ilmiy bilishning yana bir muhim xususiyati — natijalarni tanqidiy baholash va qayta tekshirishga ochiqlikdir. Ilmiy xulosa faqat muallifning shaxsiy ishonchiga emas, balki tegishli dalillar va asoslash usullariga tayanishi kerak.

5. Zamonaviy jamiyatda bilish falsafasining ahamiyati

Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar, internet va sun’iy intellektning rivojlanishi bilim olish imkoniyatlarini kengaytirdi. Inson qisqa vaqt ichida katta hajmdagi axborotga ega bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, axborotning ishonchliligini aniqlash, noto‘g‘ri ma’lumotlarni farqlash va mustaqil xulosa chiqarish muammolari ham kuchaydi.

Bilish falsafasi ushbu jarayonlarni anglashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. U insonni ma’lumotni tayyor holda qabul qilishdan ko‘ra, uning manbasini, mazmunini va daliliy asoslarini tekshirishga undaydi.

Birinchidan, bilish falsafasi **tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi**. Tanqidiy fikrlash ma’lumotni shubha ostiga olish uchungina emas, balki uning qanchalik asoslanganini aniqlash, dalillarni taqqoslash va xolis xulosa chiqarish uchun zarurdir.

Ikkinchidan, u **ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi**. Ilmiy dunyoqarash tabiat va jamiyat hodisalarini dalillar, mantiqiy tahlil va tizimli bilimlar asosida tushuntirishga yo‘naltiradi.

Uchinchidan, bilish falsafasi **ta’lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi**. Ta’lim faqat tayyor ma’lumotlarni yod olishdan iborat bo‘lmasligi, balki savol qo‘yish, muammoni tahlil qilish, dalillarni baholash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini ham shakllantirishi lozim.

To‘rtinchidan, u **raqamli muhitda axborot savodxonligini oshiradi**. Internetdagi har qanday ma’lumotni haqiqat deb qabul qilish mumkin emas. Axborotning muallifi, e’lon qilingan vaqti, dastlabki manbasi va boshqa ishonchli manbalar bilan mosligi tekshirilishi zarur.

Beshinchidan, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda ham bilish falsafasining ahamiyati katta. Sun’iy intellekt yaratgan javoblar foydali bo‘lishi mumkin, ammo ular xato, noaniq yoki yetarli asoslanmagan ma’lumotlarni ham o‘z ichiga olishi ehtimoli mavjud. Shu sababli bunday natijalarni mustaqil tekshirish, muhim da’volarni

ishonchli manbalar bilan solishtirish va yakuniy xulosa uchun insoniy mas’uliyatni saqlab qolish muhimdir.

Demak, zamonaviy jamiyatda bilish falsafasi insonning bilim olish madaniyatini rivojlantirish, axborotga ongli munosabatda bo‘lish va ilmiy tafakkur asosida qarorlar qabul qilishida muhim o‘rin egallaydi.

Xulosa

Bilish falsafasi insonning borliqni anglash jarayoni, bilimlarning shakllanishi, haqiqatni aniqlash va bilimning ishonchliligini baholash masalalarini o‘rganuvchi muhim falsafiy yo‘nalishdir. Uning asosiy mazmuni inson qanday bilishi, bilimni qanday asoslash mumkinligi va haqiqatga erishishda qanday usullardan foydalanish zarurligini tushuntirishdan iborat.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, hissiy va aqliy bilish insonning bilish faoliyatida bir-birini to‘ldiradi. Hissiy bilish voqelik haqida dastlabki ma’lumotlarni taqdim etsa, aqliy bilish ularni umumlashtirish, tahlil qilish va qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Bilimning haqiqatga muvofiqligini aniqlash esa dalillar, mantiqiy izchillik va tekshirish imkoniyatiga tayanadi.

Ilmiy bilish metodlaridan foydalanish, mavjud qarashlarni tanqidiy tahlil qilish va yangi dalillarga ochiq bo‘lish bilimlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, zamonaviy axborotlashgan jamiyatda axborotni ishonchli manbalar asosida tekshirish, mustaqil fikrlash va sun’iy intellekt natijalarini tanqidiy baholash alohida ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, bilish falsafasini o‘rganish insonning nazariy bilimlarini boyitish bilan birga, uning amaliy faoliyatida ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur yo‘nalish ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ta’lim sifatini oshirish va jamiyatda bilimga asoslangan qarorlar qabul qilish madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotle. *Metaphysics*. Translated by W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press.
2. Descartes, R. *Discourse on the Method*. 1637.
3. Kant, I. *Critique of Pure Reason*. 1781; 1787.
4. Popper, K. R. *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson, 1959.

5. Chalmers, A. F. *What Is This Thing Called Science?* 4th ed. Hackett Publishing, 2013.
6. Audi, R. *Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. 3rd ed. Routledge, 2010.
7. Russell, B. *The Problems of Philosophy*. 1912.